

УДК 37/316.647.5 (477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/28.208590>

Світлана ДОВБЕНКО,
orcid.org/0000-0003-2316-0579
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки початкової освіти
педагогічного факультету
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) ztrololoz@ukr.net

ТРАДИЦІЇ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ВИХОВНИХ МОДЕЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті толерантність розглянуто як якість, що формується в людині в контексті її соціальної участі. У сучасному світі рівень толерантності в різних суспільствах відрізняється, що зумовлено впливом соціального середовища, а також культурними й історичними передумовами. З огляду на це актуальним стає вивчення механізмів формування толерантності у виховних моделях українського народу. Здійснено аналіз і дискурсивний огляд педагогічної та літературної спадщини в контексті традицій виховання толерантності, а також становлення й розвитку педагогіки толерантності в Україні. З'ясовано, що прогресивна педагогічна думка України завжди була пройнята ідеями гуманізму, у яких яскраво простежується толерантність як невід'ємна складова частина цілісної особистості, яка має прагнути до святості, добра, любові.

Розглянуто особливості педагогічного спілкування в сім'ї, способи організації трудового виховання, а також традиції, що сприяють формуванню толерантної свідомості молодого покоління. Встановлено, що традиції формування толерантності у виховних моделях українського народу пов'язані передусім зі спрямованістю виховного процесу на розвиток толерантної свідомості дітей. Усі традиції народного виховання пронизані ідеєю самоцінності кожної окремої людини, визнанням того факту, що все людство взаємопов'язане, люди рівні один одному; пов'язані із цінностями ненасильства і толерантності, основними складовими частинами якої є терпимість, чуйність і повага до інших культур; базуються на пробудженні та розвитку почуття національної гідності, прищепленні взаємної поваги і зміцненні дружби націй. Українські традиції виховання толерантності полягають у прищепленні з дитинства таких якостей, як моральність, душевна доброта, позитивне ставлення до інших людей і відсутність нетерпимості в різних соціальних середовищах і взаємодіях.

Ключові слова: виховання, толерантність, традиції, педагогічна та літературна спадщина, українські виховні ідеали.

Svitlana DOVBENKO,
orcid.org/0000-0003-2316-0579
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy of Primary Education
of the Pedagogical Faculty
of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) ztrololoz@ukr.net

TRADITIONS OF TEACHING TOLERANCE IN EDUCATIONAL MODELS OF THE UKRAINIAN PEOPLE

In today's context, tolerance is by far the most important value of the world's human culture. In the article, tolerance is considered as a quality that is formed in a person in the context of his social participation. In today's world, the level of tolerance in different societies is different, driven by the influence of the social environment, as well as cultural and historical background. In this regard, it becomes relevant to study the mechanisms of teaching tolerance in educational models of the Ukrainian people. An analysis and a discursive review of the pedagogical and literary heritage in the context of tolerance teaching traditions, as well as the establishment and development of tolerance pedagogy in Ukraine, were conducted. It has been found out that the progressive pedagogical thought of Ukraine has always been imbued with the ideas of humanism, which clearly show tolerance as an integral part of an integral personality, which should strive for holiness, goodness and love.

The features of pedagogical communication in the family, ways of organizing labour education, as well as the traditions that contribute to the formation of tolerant consciousness of the younger generation are considered. It is established that the tolerance teaching traditions in educational models of the Ukrainian people are connected, first of all, with the orientation of the educational process towards the development of tolerant consciousness of children. All traditions of

education of the nation are permeated with the idea of self-value of each individual and are based on recognition of the fact that all humanity is interconnected and people are equal; connected by the values of non-violence and tolerance, its main components being tolerance, responsiveness and respect for other cultures; based on awakening and developing a sense of national dignity, instilling mutual respect and strengthening the friendship of nations. Ukrainian traditions of teaching tolerance consist in instilling such qualities as morality, spiritual kindness, positive attitudes towards others, and the absence of intolerance in different social environments and interactions from the very childhood.

Key words: education, tolerance, traditions, pedagogical and literary heritage, Ukrainian educational ideals.

Постановка проблеми. У сучасних умовах толерантність – найважливіша цінність світової людської культури. Не буде голосливим твердження, що у світлі технологічного розвитку та науково-технічного прогресу це культурне завоювання, без перебільшення, є умовою виживання людського роду. Драматичні події минулого століття, під час яких новітні технології були поставлені на службу «печерного націоналізму» і ксенофобії, більш ніж наочно підтверджують цю тезу (Єрмаков, Пузіков, 2007: 90). Водночас із прискоренням темпу соціальних змін, посиленням інтеграційних і міграційних процесів перед сучасним українським суспільством надзвичайно гостро постає проблема виховання толерантної особистості. Однак соціальні інститути, освітні установи, особливо школа, у цьому плані традиційно характеризуються інтолерантністю, спрямованістю на формування у школярів жорстко нормативних уявлень про соціум, його цінності та поведінку в ньому.

Аналіз досліджень. Проблему теоретичних підходів щодо феномену толерантності та її виховання розробляли фахівці різних галузей науки: філософії, психології, соціології, етнології, педагогіки тощо. Визнаючи її соціальну значущість, важливо підкреслити, що дослідження традиції формування толерантності у виховних моделях українського народу здійснюється вперше. У концептуальному плані особливе значення для нашого дослідження мають теоретико-методологічні підходи й ідеї щодо вивчення: принципів і форм вияву толерантності (І. Бех, С. Гончаренко, О. Клепцова, В. Кремень, Г. Солдатова, О. Сухомлинська, Л. Шайгерова та ін.); толерантності як настанови (О. Безкоровайна, О. Бойван, Т. Варенко, Є. Зеленов, Ю. Корницька, А. Міняйлова, О. Орловська й ін.) і активної форми взаємодії (О. Байбаков, С. Герасимов, Ю. Римаренко, Б. Рієрдон, В. Сітаров, І. Сковородкіна, О. Скрябіна й ін.).

Пріоритетними в аналізі проблеми виховання толерантності, що формуються в умовах різних виховних моделей українського народу, є праці, у яких представлені різні аспекти ставлення до дитини в сім'ї (О. Батурина, Л. Бернадська, І. Жданова, О. Зарівна, О. Орловська, О. Хижняк

та ін.), аналіз крос-культурних, етносоціологічних і етнопсихологічних аспектів толерантності (Л. Алексашкіна, Т. Білоус, О. Волошина, А. Джуринаський, Е. Койкова, П. Комогорова, Л. Москальова й ін.).

Здійснений аналіз наукових пошуків щодо проблеми виховання толерантності засвідчив, що філософський, етичний, соціокультурний і психологічний аспекти толерантності досліджені значно ширше, аніж педагогічний. Однак українська культура та літературна спадщина мають багатобачкові ідеали й традиції виховання толерантності.

Проблема формування толерантності охоплює всі сфери суспільного життя: особистісну, соціальну, релігійно-конфесійну, політичну, міжетнічну. Толерантність завжди була і є базовою цінністю українського суспільства. Тому важливим є здійснення об'єктивного аналізу змісту, структури та дієвості традицій виховання толерантності, що склалися в різних шарах українського суспільства на різних історичних етапах.

Мета статті – на основі розвитку ідей толерантності в усі історичні періоди окреслити особливості та традиції виховання толерантності у виховних моделях українського народу.

Виклад основного матеріалу. Протягом тривалого часу наша країна не розглядалася з позиції існування в ній сильної традиції толерантності та відповідної культури через панування ідеологізованого тоталітарного режиму. Однак цей підхід не цілком правильний, оскільки політичний режим вплинув на форму, а не на факт самого існування толерантності в українських виховних моделях.

З урахуванням наведеного, перед педагогічною наукою в умовах сьогодення стоїть найважливіше завдання – сприяти формуванню толерантності в нових поколіннях, транслювати цю цінність. Нині проблеми виховання толерантності стають актуальними на всіх рівнях освітньо-виховної діяльності: у філософії освіти, міждисциплінарних і освітньо-педагогічних теоріях, стратегічних і політичних освітніх доктринах, повсякденній педагогічній практиці.

Сфера освіти безпосередньо стосується таких найважливіших світоглядних категорій, як менталітет і толерантність. Не можна заперечувати, що в кожного народу свій менталітет. Однак за всіх

розбіжностей людських спільнот, їхньої ментальності, релігійних або політичних переваг, існують певні загальні для всіх цінності, яких тією чи іншою мірою дотримуються всі (Amadou, 2008: 271). Саме сфера освіти здатна цілеспрямовано формувати відповідні ментальні якості людини та соціуму, формувати менталітет толерантності.

На різних етапах історичного розвитку виховних ідей українського народу ідея виховання толерантності в освіті набувала різних форм і мала неоднакові вияви: вона могла бути основою популярних і поширених педагогічних концепцій, функціонувала у «прихованому» вигляді. Варто визнати, що в різних культурах толерантність констатується й інтерпретується по-різному. Термін «толерантність» латинського походження і передає смислові конотації пасивних підстав людського існування (Barry, 2001: 236). Ця страждальна основа людського життя в терміні «толерантність», безсумнівно, несе на собі відбиток релігійної, зокрема християнської, свідомості.

Витоки українських традицій виховання толерантності знаходимо в казках, піснях, дитячих примовках, прислів'ях, приказках, колискових піснях і піснях-хороводах, скоромовках, лічилках, історичних переказах, народних прикметах. Наприклад: «Кожного почитай за людину», «Побачиш старого – зніми шапку», «Не смійся над старим, і сам будеш старим», «Добре слово добро приносить», «В якому народі живеш, того звичаю і тримайся» (Ковбас, Костів, 2006: 112). Саме вони були першими ідейними джерелами виховання добра і благоденства, мирного і толерантного ставлення. В українському фольклорі ми знаходимо заклик до мирного співіснування, толерантного ставлення один до одного, бережного ставлення до навколишнього середовища, дбайливого ставлення до землі, води, флори і фауни.

Здійснений у межах статті історико-педагогічний аналіз наукової літератури уможливив узагальнення того, що проблема формування толерантності у виховних моделях українського народу своїм корінням сягає далеких часів. Толерантність як явище зародилося в епоху Античності, яка відкрила світу інститут громадянства і пов'язану з ним систему цінностей – свободи, рівності, поваги до людської особистості, її індивідуальності. Необхідність протистояння переслідуванням на релігійному ґрунті наповнила слово «толерантність» певним змістом. Толерантність як віротерпимість повинна була захистити людей від утисків і насильства, пов'язаних із релігійною «інакшістю» (Ковбас, Костів, 2006: 94). Насправді витоки віротерпимості сходять до епохи жор-

стоких релігійних зіткнень, коли відносини між духовною та світською владою нерідко супроводжувалися серйозними конфліктами. Поширення релігійних ідей часто вступало в суперечність із панівними в суспільстві уявленнями. Ще в найдавніших релігійних книгах знаходить відображення заклик до толерантності як прихильності.

Незважаючи на те, що спершу у виховних традиціях українського народу проблема формування толерантності стала актуалізуватися у зв'язку з релігійною нетерпимістю, принцип толерантного співіснування був базовим для більшості релігій. Під впливом християнства, яке фактично контролювало всі сфери суспільного життя, на початку Середньовіччя тенденція до релігійних переслідувань стала зменшуватися (Семенов, 2003: 22). Крайні християнські проповідники виступали із засудженням релігійної нетерпимості. Вони закликали не порушувати четверту заповідь, у якій Господь заповідав любити ближнього як самого себе.

В общинах древніх слов'ян фундаментальними основами виховання толерантності було виховання в дітях любові до матері, рідної хати, праці. Об'єднання племен, створення давньоруської держави і прийняття християнства як основної релігії серйозно вплинули на систему виховання толерантності молодого покоління.

Загалом зародження традицій виховання толерантності в українських моделях прийнято відносити до періоду Київської Русі – першої держави слов'ян (IX–XI ст.), коли і почала складатися система виховання. Протягом століть вона збагачувалася, у ній з'явилися теоретичні обґрунтування, століттями відбувалося становлення народної педагогіки (Моральне та громадянське виховання, 2006: 56). Традиція віротерпимості в українській історії має давнє коріння як у державній політиці, так і в суспільній свідомості. Прийнявши візантійський варіант християнства, Русь ще тривалий час залишалася під впливом язичницьких вірувань, які своєрідно поєднувалися із православним віровченням. Порівняльна віротерпимість православ'я значною мірою сприяла тому, що Україна складалася не лише як поліетнічна, а й як багатоконфесійна держава (Дзюба, 2012: 62).

Найзначущіші трансформації у традиціях виховання толерантності українського народу відбулися з виховним ідеалом української еліти за часів Київської Русі. Так, яскравий приклад осмислення ситуацій інтолерантності та її засудження в суспільстві знаходимо в «Повчанні Володимира Мономаха». Він навчав: «<...> убогих не забувайте, за можливості годуйте та допомагайте

сиротині <...> Хворих відвідайте, небіжчика проведіть, бо ми усі смертні. Не минайте людину без привітання і доброго слова» (Поучення Володимира Мономаха). Саме в цьому повчанні відображено виховні ідеали толерантності Стародавньої Русі, які стали основою традицій формування толерантності у виховних моделях українського народу. Виховні моделі українського народу цього періоду спрямовувалися проти «терпіння нетерпимості» і релігійних воєн, визначали зародження толерантності як чинника, що зміцнює громадянський мир і дає захист від несправедливості (Пірен, 2014: 200).

Переважання в українських моделях виховання конструктивних методів переконання на противагу фізичним покаранням і осуду сприяло розвитку рефлексивної позиції дитини. В українських виховних традиціях завжди віддавалася перевага словесному осуду необдуманих учинків дитини, впливу на її совість, значенню думки інших людей (сусідів, старшого покоління) (Семенов, 2003: 21). Дитина з малих років навчалася правильно й усвідомлено сприймати свою поведінку, її вплив на близьких, а також використовувати ідентифікацію й атракцію. Саме завдяки використанню таких механізмів міжособистісного сприйняття закладалися основи толерантності, пов'язаної зі здатністю людини терпимо ставитися до розходжень у поглядах, прагнути до справедливості, розуміти та поділяти думку інших людей, брати участь у співпраці для досягнення загальних цілей. Окрім цього, діти в українських сім'ях із дитинства сприймали роль «доброго слова» і справедливого ставлення від старших як чинників виховання.

В українських виховних моделях толерантності завжди постулював моральний закон громадського життя, завдяки якому крізь призму соціальних норм общинного укладу життя розглядалася позиція самої людини. Саме завдяки такому мірилу формувалися невід'ємні характеристики українського народу: «миролюбність, безкорисливість, привітність в поєднанні із чуйністю, добродушністю і скромністю» (Дзюба, 2012: 63).

Особливим виховним потенціалом володіли культурні традиції, які виявлялися в певних формах дозвілля і спільної роботи. Їхнім основним змістом була безкорислива допомога. Такі форми дозвілля та спільної роботи як види трудового виховання молоді давали їм змогу виявити навички самоорганізації поведінки згідно з моральними засадами громади. Також варто відзначити традиції зібрання молодіжних груп після закінчення польових робіт в осінньо-зимовий період,

які мали здебільшого розважальний характер. У таких спільнотах молодь об'єднувалася навколо колективних занять: рукоділля, спільної трапези, ігор, ворожіння, пісень, танців та інших розваг. Такий вид самоврядування в організації власного дозвілля мав низку переваг, зокрема подолання нерішучості, замкнутості, що сприяло соціалізації молоді в межах громади. У результаті участі в окреслених обрядах у молоді формувалися важливі якості толерантної особистості: чуйність, уміння співпрацювати, розвиток соціально відповідальної позиції, уміння взаємодіяти із представниками різних вікових груп, самостійність тощо.

У цьому ж контексті становить інтерес традиція організації літніх молодіжних хороводів, які споконвіку вважалися символом єднання народу. Таке молодіжне свято-хоровод було своєрідним ритуалом зближення. Беручи участь із дитячого віку в такому обрядовому комплексі, діти набували необхідних толерантній особистості знань і навичок, основними з яких є: уміння діяти злагоджено, поважати інших людей, особливо старших; уміння діяти згідно з моральними традиціями свого народу; засвоєння знань щодо сили єднання людей, уміння ділитися своєю радістю тощо (Ковбас, Костів, 2006: 47).

Формуванню настанови на визнання різних культур сприяло також і те, що українці часто брали участь у святах і обрядах сусідніх народів (наприклад, поляків). Отже, з дитячих років у молодого українського покоління формувалися норми поважних і добросусідських відносин з іншими народами, що відрізняються від них своєю мовою, культурою, етнічною самовідомістю. У виховних моделях українського народу завжди приділялася значна увага формуванню толерантної ментальності молодого покоління з її орієнтацією на гуманність і милосердя, визнання загальнолюдських цінностей поряд із розвитком почуття національної гордості.

Одним із перших видатних українських філософів, хто окреслив необхідність виховання молодого покоління в дусі миру та взаєморозуміння, був Г. Сковорода. Базуючись у своїй філософії на Біблії, Г. Сковорода вірив, що царство людини міститься всередині неї, «щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе. Поки людина не знає Бога в самім собі, годі шукати Його в світі». Він стверджував, що «вірити в Бога <...> значить – віддатися Йому та жити за Його законом», що «святість життя полягає в робленні добра людям» (Пісоцький, 1999: 49). У формуванні особистості дитини Г. Сковорода надзвичайно великого значення надавав правильному вихованню на основі

принципу навчання дітей вдячності батькам. Варто також відзначити, що «сковородівські» пісні, кантати і псалми сповнені ідеями свободи, співчуття до знедолених, рівності між людьми, прав кожної людини, незалежно від соціального становища, на щастя і волю, дружби, пошуку вічної правди (Пісоцький, 1999: 50).

Гуманістичні ідеї панували в настроях революційних демократів України XIX–XX ст., які наполегливо плекали думку про цінності, органічно властиві людям, – щастя, благо, добро, миролюбність. Т. Шевченко визначав у ролі найвищого блага добро і волелюбність, у творчості він відображав думки і настрої, важливі в житті українців його часу (Губерський та ін., 2002: 152). І. Франко був переконаний, що шлях до щастя лежить через добро, мир і любов до інших людей, у нього мораль несумісна з посяганням на свободу інших людей (Пірен, 2014: 123). Гуманізм, пронизаний духом толерантності, ми знаходимо в поетичній спадщині Лесі Українки, герої якої завжди є носіями добра (Пірен, 2014: 136). У часи реформування української національної школи з'явилися гуманістичні настанови М. Грушевського: «Ми повинні бути сильними, вільними і багатими, щоб нас поважали; миролюбними, щоб не боялися; розумними, підприємливими, щоб з нами шукали співробітництва; демократичними, щоб допомагати своїм прикладом здобувати свободу іншим» (Кремень, 2010: 114).

Реформи другої половини XIX ст. зумовили серйозну трансформацію процесу виховання толерантності у традиціях українського народу: зросла роль освітнього компонента; чітко позначилися інтернаціональність і аполітичність, які визначили домінування ідеалів рівності та справедливості для всіх людей; сформувалися нові соціокультурні цінності та традиції, що формують соціальну відповідальність. Виховання толерантності постулювалося як ознака культури розуму, що полягала в повазі до чужих думок і переконань, здатності знижувати рівень емоційного реагування на несприятливі чинники міжособистісної взаємодії, поблажливе ставлення до інакомислення (Губерський та ін., 2002: 149).

Характеризуючи початок XX ст. як епоху великої духовної смуги, варто зазначити деформації та «ломки» моральної свідомості, які призвели до того, що незначне ставало найбільш значущим, а святі духовні цінності зникали. Не пручання злу сприяло лише саморозпиленню добра і поширенню агресії у світі. Тому в основі моделі виховання толерантності була проблема опору злу. Значущими ознаками добра як протилежності зла

були одухотворення (добровільне і самодіяльне звернення до досконалості) і любов.

У виховних моделях українського народу XX ст. і дотепер ідеї виховання толерантності відображаються в педагогіці співробітництва, педагогічній підтримці, діалогічному спілкуванні тощо. У них проголошується ідея виховання з позиції ненасильства та на основі прихильності, миролюбності, співпраці, поваги до прав і свобод інших (Пірен, 2015: 55). В основі сучасних традицій виховання толерантності є заперечення насильницьких методів розв'язання різного роду конфліктів (міжособистісні, особистісні, міжетнічні тощо) та набуття вмінь їх подолання; прийняття власної особистості; усвідомлення рівня власного егоцентризму та розвиток асертивності. Тому в основі сучасних традицій виховання толерантності є орієнтація на цінність іншої людини, її прийняття та розуміння незалежно від поглядів, релігійних, національних, культурних тощо.

Висновки. У сучасному світі проблема виховання толерантності осмислюється і визначається як реакція на наслідки світоглядного конфлікту. Особлива потреба у вихованні толерантності зумовлюється тими глобалізаційними процесами, які «стиснули» світ у єдиний соціально-політичний організм і поставили його існування у пряму залежність від того, наскільки успішно зможуть ужитися спільноти, які дотримуються різних, часто протилежних норм і цінностей (Corneo, Jeanne, 2009: 695).

Незважаючи на окремі історичні епізоди, загалом українська духовність і культура пронизані терпимістю (толерантністю). Варто також звернути увагу на принципову відмінність між західними й українськими виховними моделями толерантності. Вона полягає в тому, що західне суспільство побудоване на жорсткому протистові між людьми, а українське – на прагненні до гармонії інтересів і згоди. Особливість формування толерантності у виховних моделях українського народу виявляється в тому, що вона заснована на морально-розуміючому співпереживанні.

Водночас в умовах транзиції рівень толерантності та злагоди в українському суспільстві йде на спад. Передусім це пов'язано з переоцінкою традиційних цінностей і формуванням нової системи, виробленням нових форм культурного життя (Пірен, 2015: 53).

Розгляд культурно-історичної еволюції толерантності показує, що українські традиції виховання толерантності в різні періоди були суперечливими. Однак завжди толерантність була покликана консолідувати людей. Зародившись в

умовах релігійного протистояння, толерантність набувала важливих функцій регулювання відносин між людьми. У нових історичних умовах толерантність стає важливим принципом моделей поведінки, основою міжособистісної та міжкультурної взаємодії.

Безумовно, є суттєві відмінності між парадигмою толерантності, яка була характерна для релі-

гійно-філософського світогляду минулих століть, і сучасною. Передусім ці відмінності стосуються багатоаспектності і багатогранності реалізації ідей толерантності в міжособистісних відносинах у реаліях сучасного світу. Однак схожість полягає в історичній затребуваності й актуальності виховання толерантності як у ті давні часи, так і в наш непростий час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 580 с.
2. Дзюба О. Українська духовна еліта в Росії XVIII ст.: служіння і служба (на матеріалах епістолярної спадщини). *Український історичний журнал*. 2012. Вип. 6 (507). С. 57–73.
3. Єрмаков І., Пузіков Д. Життєвий проект особистості: від теорії до практики : практико-орієнтовний посібник. Київ : Освіта України, 2007. 212 с.
4. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка : у 3-х т. Т. II : Основи родинного виховання. Івано-Франківськ, 2006. 288 с.
5. Кремень В. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-е вид. Київ, 2010. 520 с.
6. Моральне та громадянське виховання. Харків : Основа, 2006. 256 с.
7. Пірен М. Елітологія : підручник. Київ : Талком, 2014. 312 с.
8. Пірен М. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. Вип. 2. С. 51–56.
9. Пісоцький В. Ідея толерантності в етиці Григорія Сковороди. *Людина і світ*. 1999. Вип. 10. С. 49–51.
10. Поучення Володимира Мономаха. Пер. Л. Махновця. URL: <http://www.litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 25.02.2020).
11. Семенов О. Використання родинних виховних традицій у навчальних закладах України. *Шлях освіти*. 2003. Вип. 2. С. 21–23.
12. Amadou Ba. A Spirit of tolerance: The inspiring life of tierno bokar. *Spiritual masters: East and West*. 2008. Vol. 15. P. 260–285.
13. Barry B. Tolerance as a primary virtue. *Res Publica*. 2001. Vol. 7. P. 231–245.
14. Corneo G., Jeanne O. A theory of tolerance. *Journal of Public Economics*. 2009. Vol. 93 (5–6). P. 691–702.

REFERENCES

1. Huberskyi L., Andrushchenko V., Mykhalchenko M. Ideolohiia. Osobystist. Metodoloho-svitohliadnyi analiz [Culture. Ideology. Personality. Methodological and Ideological Analysis. Znannia Ukrainy]. Kyiv, 2002. 580 p. [in Ukrainian].
2. Dziuba O. Ukrainka dukhovna elita v Rosii KhVIII st.: sluzhinnia i sluzhba (na materialakh epistoliaranoi spadshchyny) [Ukrainian Spiritual Elite in Russia of the Eighteenth Century: Servicing and Service (based on epistolary heritage materials)]. *Ukrainian Historical Journal*. 2012, is. 6 (507), p. 57–73 [in Ukrainian].
3. Yermakov I., Puzikov D. Zhyttievyi proekt osobystosti: vid teorii do praktyky: praktyko zoriientovnyi posib [Life Project of Personality: from Theory to Practice: Practice-Oriented Manual]. *Osvita Ukrainy*, 2007. 212 p. [in Ukrainian].
4. Kovbas B., Kostiv V. Rodynna pedahohika : u 3-kh t. T. II. Osnovy rodynnoho vykhovannia [Family Pedagogy : in 3 volumes, Vol. II. Basics of Family Education]. Ivano-Frankivsk, 2006. 288 p. [in Ukrainian].
5. Kremen V. Filosofiia liudynotsentryzmu v osvithomu prostori. 2-e vyd [Philosophy of Human-Centrism in the Educational Space. Ed. 2]. Kyiv : Znannia Ukrainy, 2010. 520 p. [in Ukrainian].
6. Moralne ta hromadianske vykhovannia [Moral and Civic Education]. Kharkiv : Osнова, 2006. 256 p. [in Ukrainian].
7. Piren M. Elitolohiia : pidruchnyk [Elitology: Textbook]. Kyiv : Talkom, 2014. 312 p. [in Ukrainian].
8. Piren M. Tolerantnist – diievyi chynnyk zlahody ta konsolidatsii v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Tolerance – an Effective Factor of Harmony and Consolidation in Modern Ukrainian Society]. *Bulletin of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine*. 2015. Vol. 2, p. 51–56. [in Ukrainian].
9. Pisotskyi V. Ideia tolerantnosti v etytsi Hryhoriia Skovorody [The Idea of Tolerance in Ethics of Hryhorii Skovoroda]. *Liudyna I Svit*. 1999, Is. 10, p. 49–51. [in Ukrainian].
10. Pouchennia Volodymyra Monomakha [Vladimir Monomakh's Homily] / Translated by L. Makhnovets. URL: <http://www.litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (retrieved on 25.02.2020) [in Ukrainian].
11. Semenov O. Vykorystannia rodynnykh vykhovnykh tradytsii u navchalnykh zakladakh Ukrainy [Use of Family Educational Traditions in Educational Institutions of Ukraine]. *Shliakh Osvity*. 2003. Vol. 2, p. 21–23.
12. Amadou Ba. A Spirit of tolerance: The inspiring life of tierno bokar. *Spiritual masters: East and West*. 2008. Vol. 15. P. 260–285.
13. Barry B. Tolerance as a primary virtue. *Res Publica*. 2001. Vol. 7. P. 231–245.
14. Corneo G., Jeanne O. A theory of tolerance. *Journal of Public Economics*. 2009. Vol. 93. Issue 5–6. P. 691–702.